

ՍՈՒՐԲ ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻՆ ԵՒ ՄԻՋԻՆ ԳՐԱԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԸ¹

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

Նին գրական հայերենի պատմութեանը չի նուիրուել այնքան մեծ թուով լեզուագիտական աշխատութիւն, որքան միջին գրականի դէպքում է, եւ սակայն վերջինս բաւարար չափով ուսումնասիրուած չէ, ինչպէս առաջինը: Սա արդի հայերէնագիտութեան կարեւոր խնդիրներից է:

Միջին շրջանի հայերէնով մեզ հասած ամէն մի գրական յուշարձանի, ընդ նմին՝ հեղինակային որեւէ երկասիրութեան առանձին քննութիւնը, հարկաւ, կարող է ծանրակշիռ նպաստ բերել այդ խնդրի լուծմանը:

Ներսէս Շնորհալու երկերը միջին գրական հայերէնի վստահելի եւ ստոյգ վկայութիւններից են՝ բազմաշերտ եւ տարբերակային, բովանդակութեան առումով՝ բազմիմաստ: Այդ երկերի լեզուն, իբրեւ միջին գրական հայերէնի նմուշ, հասկանալի պատճառներով մինչեւ օրս չի եղել առանձին գիտական քննութեան առարկայ:

Միջին հայերէնի պատմութեան պարբերացման հարցն ունի աւելի խոր ուսումնասիրութեան կարիք, ինչն անհնար է առանց Շնորհալու գրական ժառանգութիւնը լեզուական կողմի մանրամասն եւ ընդգրկուն հետազօտութեան:

1. ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԷՆԸ ԼԵԶՈՒԻ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԿԱՅԻՍ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Միջին գրական հայերէնը բնութագրելու ճանապարհին Շնորհալու լեզուի կարեւորութիւնը յստակ պատկերացնելու համար հարկ է հաշեաքք նետել հայերէնի այդ փուլի պատմութեանը՝ թէկուզ սեղմ ձեւով: Սկսած Ղ. Յովնանեանից եւ Յ. Կարստից՝ միջին հայերէնին նուիրուած զգալի թուով ուսումնասիրութիւններ են հրապարակուել: Սակայն

¹* Ստացուել է՝ 22.09.2023, գրախօսուել է՝ 25.09.2023: Էլ. հասցէ՝ vazgengurgeni@mail.ru:

դրանք հիմնականում բնորոշում են հիմնաւորումների սահմանափակութեամբ, հարցադրումների միօրինակութեամբ, ոչ այնքան տեսական քննական մոտեցումներով, որքան սակաւ, գրեթէ նոյնօրինակ փաստերի նկարագրութեամբ²:

Հին գրական հայերէնը, որ յայտնի է նաեւ գրաբար («գրոց լեզու») անուանումով, ընդհանուր հաղորդակցական, ինչպէս նաեւ գիտական քննութեան իւրօրինակ երեւոյթ է հայ բազմադարեան գրաւոր մշակոյթի պատմութեան մէջ³:

Հայերէնի այդ տարբերակը օրինակ է ոչ միայն բազմաշերտ հաղորդակցման կենսունակ («կենդանի») միջոցի, այլ նաեւ գործառութեան արդիւնաւէտութեան առումով, ոչ միայն այլ տարբերակների հետ գոյակից լինելու, այլեւ դրանց առաջխաղացմանը զարկ տալու տեսանկիւնից⁴:

Յայտնի է, որ գրաւոր մշակոյթի ժամանակների գրական յուշարձանների լեզուն, որի հիման վրայ միայն կարելի է աւելի լայն պատկերացում ունենալ նաեւ միջին հայերէնի գոյութեան եւ գործառութեան վերաբերեալ, ըստ ամենայնի մնում է ոչ ամբողջական քննութեան առումաւ իրողութիւն⁵:

Պատմագրութեան, յիշատակարանների, գեղարուեստական գրականութեան, գիտական (մանաւանդ բնագիտական) բնոյթի երկասիրութիւնների լեզուական նիւթը դեռեւս ոչ ամբողջովին է ճանաչուած եւ քննուած: Ժամանակի մեծագոյն հեղինակ Շնորհալու գրական ժառանգութիւնը օգնում է միջին հայերէնի բնոյթը իրականութեան մէջ պատկերացնելու համար: Պէտք է նշել, որ ամենից առաջ մեծ բանաստեղծի երկերի բովանդակութեամբ են պայմանաւորուած նրա լեզուի տարբերակային իւրայատկութիւնները:

² Տէն Ղ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ, Հետազոտութիւնք նախնեաց ռամկօրէնի վրայ, Վիեննա, 1897: J. KARST, Historische Grammatik des Kilikisch-armenischen, Strassburg, 1901:

³ Հայերէնի այդ տարբերակին տարբեր ժամանակներում նվիրուել են անհամեմատ մեծ թուով ուսումնասիրութիւններ. հարցը հետեւեալն է՝ այն եղել է արհեստական (այլ լեզուների, յատկապէս յունարէնի կամ ասորերէնի, կամ էլ միաժամանակ եւ յունարէնի, եւ ասորերէնի նմանակումով), թէ՛ ժամանակի ընդհանուր բարբառային վիճակի (կոյնէի) հիմքի վրայ բարձրացած ինքնուրոյն («հայկաբան») լեզու. այս հարցը սկզբնական գրաւոր շրջանի ներկայումս չլուծուած հարցերից է, եթէ ոչ ամենից առանցքային հարցը:

⁴ Աւելի մանրամասն տես Վ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ, Գրաբարի գործառութիւնը որպէս գրական լեզու, ԺԸ.—ԺԹ. դդ., Երեւան, 1990:

⁵ Բառապաշարի առումով նորայր Բիւզանդացու ձեռագիր բառարանից յետոյ թերեւս նոր ձեռքբերում է Ռ. ՂԱԶԱՐԵԱՆԻ եւ Հ. ԱՒԵՏԻՍԵԱՆԻ «Միջին հայերէնի բառարանը» (հտ. 1—2, Երեւան, 1987—1992), որն այնուամենայնիւ լիակատար չէ:

Նրա գեղարուեստական ժառանգութեան (պոէմ, ողբ, տաղեր եւ գանձեր եւ այլն) լեզուն պարունակում է երեք շերտ՝ գրաբար, բարբառ, ժողովրդախօսակցական տարբերակ («լեզու»)։ Վերջինս՝ ժողովրդախօսակցականը, կարծում ենք, կոչնէի (վերբարբառային լեզուի) վիճակի է՝ ի հակադրութիւն բարբառների եւ գրականի (գրաբարի)։

Ի դէպ՝ փոքր-ինչ այլ է ժամանակի պատմագրութեան լեզուն, որտեղ աւելի նկատելի է անցեալի եկեղեցական գրականութեան ընդօրինակման միտումը, մի երեւոյթ, որ ընդհանուր առմամբ չենք գտնում գեղարուեստական երկերում։ Ժամանակի պատմիչներն աւելի մեծ տեղ են տալիս Աստուածաշնչի եւ հարակից գրքերի լեզուական ոճերին, արտայայտութիւններին ու բանաձեւերին։ Եւ այդուհանդերձ՝ պատմական երկերում նկատելի են ժամանակի խօսակցական լեզուի, ինչպէս նաեւ բարբառների ներթափանցումները։ Արիստակէս Լաստիվերտցին, մանաւանդ Վարդան Արեւելցին նման բնութագրման համար տալիս են սակաւ, բայց անառարկելի տուեալներ։ Յետագայ պատմիչների երկերում բարբառային եւ խօսակցական լեզուի տարրերն ավելի գերակշռող են (հմմտ. Թովմա Մեծոփեցի, Գրիգոր Դարանաղցի եւ այլք)։

Միջին շրջանում մասնագիտական գրականութեան մէջ, մանաւանդ բժշկագիտական անհրաժեշտ եզրաբանութեան ստեղծման առումով, մեծ տեղ է տրուում ժամանակի բանաւոր խօսքում առկայ բուսանունների, ցաւերի եւ պակասութիւնների («նեղութիւնների») նշանակումների գործածութեանը, ընդ որում՝ ամէնից առաջ բժշկական ինքնուրոյն երկերում, թարգմանութիւններում՝ իբրեւ համապատասխան օտար անուանումների համարժեքներ (հմմտ. Ամիրդովլաթ Ամասիացի, Մխիթար Հերացի, Ասար Սեբաստացի, Իշօղ, Գրիգորիս եւ ուրիշներ)։ Նոյնը կարելի է նշել իրաւունքի վերաբերեալ երկերի լեզուի դեպքում (հմմտ. Անտիոքի Ասիզք, այլեւ Սմբատ Սպարապետ, Մխիթար Գոշ եւ ուրիշներ)։

Այս ամէնի մէջ, անշուշտ, առանձնանում է Ներսէս Շնորհալու գրական ժառանգութիւնը՝ իբրեւ հայ միջին դարերի մշակոյթի սկզբնաւորման շրջանի գրաւոր փոսքի հզօր արտայայտութիւն։ Շնորհալին մեզ է աւանդել ԺԲ. դարում գործածուող լեզուի, ինչպէս նշուեց, յիշեալ երեք բաղադրիչների՝ գրաբարի, ժամանակի որոշակի բարբառների եւ ժո-

ղովրդախօսակցական լեզուի բացառիկ նմուշներ՝ հեղինակային-անհատական ոճի իւրայատկութիւններով⁶:

Հետեւաբար շեշտենք, որ միջին հայերէնի պատմութեան վերաբերեալ ամբողջական գաղափար կազմելու համար առանցքային նշանակութիւն ունի Շնորհալու երկերի լեզուի քննութիւնը: Ամէնից առաջ հարկ կայ անդրադառնալու հեղինակի հանելուկների լեզուի այն իրողութիւններին, որոնք կարելի է որակել իբրեւ եւ բարբառային, եւ ժողովրդախօսակցական, եւ որոնք որակական տարբերութիւն են բերում միջին հայերէնի լեզուական համակարգ՝ հին գրական լեզուի համեմատութեամբ:

Այս խնդրի հետ կապուած՝ աւելորդ չենք համարում սեղմ ներկայացնել միջին հայերէնի պատմութեան փուլերը՝ ի տարբերութիւն Գ. Զահուկեանի շրջանաբաժանման: Դասական հայերէնագիտութեան մէջ եղել են նման փորձեր (Ա. Բագրատունի, Հր. Աճառեան, Ա. Ղարիբեան, Գ. Սեւակ, Էդ. Աղայեան եւ ուրիշներ)⁷: Դրանք ընդհանուր բնոյթի են՝ ոչ միայն ժամանակային սահմանների որոշման, փաստական նիւթի ամբողջական ընդգրկման առումով, այլեւ գրաբարի հետագայ տարբերակի (իբրեւ ոչ կենդանի լեզուի) եւ միջին շրջանի տարածքային տարբերակների (բարբառների) առնչութեան տեսանկիւնից⁸:

Գրաբարի պատմութեան շրջանաբաժանման ուշագրաւ փորձ է կատարել Էդ. Աղայեանը, որի աշխատանքն առանձնանում է թէ՛ տեսական կարեւոր հիմնաւորումներով, թէ՛ պարբերացման յատկանիշների յստակ ընտրութեամբ եւ չափանիշների սահմանումով⁹:

Գ. Զահուկեանը միջին շրջանի համար առանձնացնում է երկու ենթաշրջան՝ «կիրիկյան նորմաւորման» (ԺԲ.—ԺԴ. դդ.) եւ «աշխարհաբա-

⁶ Ինչպէս այս շրջանի միւս հեղինակների, այնպէս էլ Շնորհալու երկերում նկատելի բարբառային իրողութիւնների առանձին, մանրամասն եւ համալիր քննութիւնը միջին գրական հայերէնի պատմութեան արդիական խնդիրներից է:

⁷ Ա. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852: Հ. ԱՃԱՌԵԱՆ, Հայոց լեզուի պատմութիւն, II մաս, Երեւան, 1951: А. ГАРИБЯН, К периодизации истории армянского литературного языка, «Աշխատութիւնների ժողովածու», հտ. III, Երեւան, 1948, էջ 41–64: Գ. ՍԵՎԱԿ, Ժամանակակից հայերէնի համառօտ պատմութիւն, Երեւան, 1948, էջ 9–18:

⁸ Հմմտ. Է. Գ. ԱՂԱՅԵԱՆ, Գրաբարի պատմութեան շրջանաբաժանումը, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1974, 2, էջ 58–81: Վ. Համբարձումեան, Գրաբարի գործառութիւնը որպէս գրական լեզու ԺԸ.—ԺԹ. դդ., Երեւան, 1990:

⁹ Է. Գ. ԱՂԱՅԵԱՆ, Գրաբարի պատմութեան շրջանաբաժանումը, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1974, 2, էջ 58–81:

րացման» (ԺԵ.—ԺԶ. դդ.)¹⁰: Այս տեսակետը ներկայումս ընդունելի չէ ոչ միայն այդ շրջանի գրաւոր ամբողջ նիւթի վրայ հենուած չլինելու, այլեւ արտաքին՝ պատմական-քաղաքական կողմին մեծ տեղ յատկացնելու պատճառով:

Միջին հայերէնի պատմութիւնը, իբրեւ առանձին շրջան, որ ժամանակային եւ գործառական օղակ է հին եւ նոր շրջանի հայերէնի միջեւ, մենք բաժանում ենք երեք ենթաշրջանի՝ ա) գրական ոչ ընդհանուր կանոնակարգման ենթաշրջան (ԺԲ.—ԺԴ. դդ.), բ) գրական կանոնակարգի թուլացման եւ բարբառային աշխուժացման ենթաշրջան (ԺԵ դ.), գ) գրական ընդհանուր կանոնակարգի հաստատման փորձերի ենթաշրջան (ԺԶ. դ.— ԺԷ. դարասկիզբ)¹¹:

2. ՇՆՈՐՀԱԼՈՒ ԳՐԱԽՈՐ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ԼԵԶՈՒԻ ՀԱՐՑԸ

Միջին հայերէն որակումը, ինչպէս յայտնի է, աւելի լայն է, քան «կիլիկեան հայերէնը»: Մէյէն մի առիթով գրում է, որ հայութեան բնօրրանում անգամ լեզուն միատարր եւ առանձնակի չի եղել՝ պայմանաւորուած օտար պայմաններով¹²: Սա նկատելի իրողութիւն է, սակայն չունի բացարձակ որակում համարուելու հիմնաւորում, որովհետեւ ժամանակի ընդհանուր լեզուի ոչ միատարր կիրառութիւնը մեծապէս եղել է հետեւանք արտաքին աննպաստ հանգամանքների, իսկ ներքին դրսեւորման մէջ, բնականաբար, պիտի լինէր այդպիսին՝ լեզուակիր հանրութեան լեզուի մացութեան (գրագիտութեան) մակարդակի տարբերութեան բերումով:

Հայերէնը մշտապէս շփումների մէջ է եղել այլ, ընդ որում՝ նոյնիսկ ոչ ցեղակից (իմա՛ ոչ հնդեւրոպական) լեզուների հետ: «Կիլիկեան հայերէնի» դէպքում եւս այդ շփումներն ունենում են ցայտուն երանգ, որը ոչ այլ ինչ է, քան տարբեր լեզուախմբերի պատկանող լեզուների միջեւ

¹⁰ Գ. ԶԱՀՈՒԿԵԱՆ, Հայոց լեզուի պատմութեան պերիոդիզացիայի հարցերը, «Գիտական աշխատութիւններ» (Երեւանի պետական համալսարանի), հտ. 57, 1956, էջ 49–102: Նոյնի՝ Հայոց լեզուի պատմութեան փուլերը, Երեւան, 1964: Նոյնի՝ Հայոց լեզուի զարգացումը եւ կառուցուածքը, Երեւան, 1969:

¹¹ Վ. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄԵԱՆ, «Կիլիկեան հայերէնը» միջին գրական հայերէնի նորմաւորման տարբերակ (խնդիրներ եւ լուծումներ). տե՛ս Կիլիկիոյ կաթողիկոսութիւնը պատմութեան քառուղիներում. Սիսից մինչեւ Անթիլիաս (հանրապետական գիտաժողովի նիւթերի ժողովածու), Երեւան, 2023, էջ 156–174:

¹² Ա. ՄԵՅԷ, Հայագիտական ուսումնասիրութիւններ, Երեւան, 1978:

տարբերություն: Միև կողմից՝ երանութեան ձեռով իրականություն դարձած Կիլիկեան պետութեան մէջ հաղորդակցական միջավայր էր ստեղծուել բնօրրանից, նաեւ հայութեան տարբեր բնակավայրերից կամովի կամ հարկադրեալ տեղափոխութեան համար: Ստեղծուեալ է, կարելի է ասել, լեզուական մի ընդհանուր ձեւ (կոյնէ), վերբարբառային կամ առանձին տարածքների լեզուի կրողների հաղորդակցական միջոց, որ հայոց լեզուի պատմութեանը յայտնի է միջին (գրական) հայերէն կամ «կիլիկեան հայերէն» գիտաբառով: Վերջինիս վիճակի մասին, ԺԲ. դ. 30–70-ական թթ. կտրուածքում, լաւագոյն պատկերացում է տալիս Շնորհալու գրաւոր ժառանգութիւնը:

Ներսէս Շնորհալին գրել է իր ժամանակի լեզուով, եւ դա բնական է: Սակայն հարց է առաջանում, թէ ինչ որակում պիտի տրուի այդ լեզուին՝ գրաբար, խօսակցական («կիլիկեան») հայերէն, թէ՛ ժամանակի բարբառ: Հարցեր կան նաեւ՝ կապուած այդ շրջանում գրաբարի՝ ինչպիսին լինելու հետ:

Շնորհալու գրաւոր ժառանգութիւնը լեզուի առումով նոյնպէս բազմաշերտ է: Վերը նշուած լեզուական տարբերակների դրսեւորումները գտնում ենք նրա երկերում, ընդ որում՝ ոչ թէ միախառն, այլ, այսպէս կոչուած, ըստ ժանրի պատշաճութեան: Այստեղ կարելոր է նաեւ լեզուի ոճաւորման հանգամանքը. հանրութեան լայն խաւերին ուղղուած երկերում (հանելուկներ եւ այլն) գրուած են ժամանակի խօսակցական ոճի տարրերի գործադրմամբ, դաւանաբանական-եկեղեցական երկերը (ճառեր, թղթեր, խրատներ, ներբողներ եւ այլն)՝ ժամանակի գրաբարի գործադրումով (Սբ. Գրքի եւ հարակից գրականութեան ոճի հետեւութեամբ), բեմասացական երկերը (շարական, ժամերգական եւ այլն) ներառում են գեղարուեստի երանգներ՝ թաթախուած սուրբգրային ոճով, յագեցած նոյնպիսի ներշնչումով: Այդ ամէնում, ինչպէս ասում են, թեւածում է գեղարուեստական վսեմ մտածողութիւնը՝ պատկերաւոր ու աստուածաշնչական. հմմտ. բնաշխարհի անցեալի ու վիճակուածի հակադրութիւնը՝ «Քանզի եւ դու երբեմն էիր վայելչական հարսն ի քաղի, / Մերձաւորաց յոյժ ցանկալի, հեռաւորաց փափագելի» («Մատենագիրք հայոց», հտ. ԺԲ., էջ 164):

«Թուղթը», իբրեւ գրական տեսակ, Շնորհալու գրաւոր խօսքի ամենածաւալուն մասն է՝ գրուած ժամանակի գրաբարով, որ վկայութիւն է ոչ միայն հին կամ դասական մատենագրութեան աւանդ-

ների պահպանման, այլեւ այդ աւանդների զարգացման ու հարստացման, իսկ բառամթերքի առումով այդ խօսքը պարունակում է բառային նորակազմութիւններ, գրական ձեւերի՝ խօսակցականի մասնակի վերածման դէպքեր, բառերի իմաստային տարբերութիւններ, ոճական հանդիսաւոր շեշտադրումներ: Նման իրողութիւնների առանձին քննութիւնը հայոց լեզուի պատմութեան համար ունի մեծ նշանակութիւն:

Անգնահատելի է «Մատենագիրք հայոց» շարքի հատորներից երկուսում (հտ. ԻԱ., Երեւան, 2018, 1362 էջ, հտ. ԻԲ., Երեւան, 2022, 966 էջ) Շնորհալու երկերի համահաւաք հրապարակումը: Դրանով լայն շրջանառութեան մէջ են դրւում ինչպէս ծանօթ, այնպէս էլ սակաւ յայտնի կամ անյայտ գործեր, որոնց քննական բնագրերը, ինչպէս ընդունուած է, ի մի են բերւում հին գրական հայերէնի օրինակով, մի մօտեցում, որն առհասարակ, մանաւանդ տուեալ դէպքում, կարելի է ասել, տարակուսելի է, քանի որ դրանով բնագրի «ինքնութիւնը» յայտնւում է կախման մէջ հին լեզուի «օրէնքներից»¹³:

Շնորհալու երկերի տարբերակների մէջ, բնականաբար, գերակայում է գրաբարը, որն ուշ շրջանի է, այն պայմանականօրէն կարելի է որակել իբրեւ միջին հայերէնի շրջանի («միջնադարեան») գրաբար, այսինքն՝ մի լեզու, որ ոչ այնքան հնչիւնական համակարգի, որքան բառապաշարի, քերականական կառուցուածքի, իսկ վերջին դէպքում՝ յատկապէս հոլովման ու խոնարհման մէջ ունի ձեւային, երբեմն իմաստային, ոճական զգալի տարբերութիւններ հին շրջանի լեզուից, մանաւանդ «դասական» գրաբարից¹⁴: Հմմտ. «Բայց դու լսեա, ո՛վ սիրելի, տարագրելոյս աղաղակի, / Լէ՛ր մխիթար ցաւակցելի եւ ցո՛յց ինձ դեղ բեկեալ սրտի» («Մատենագիրք հայոց», հտ. ԻԱ., էջ 159)

¹³ Որքան էլ Շնորհալու երկերի քննական-բնագրային հրատարակութիւններում, ինչպէս այլ դէպքերում, միտումը ձեռագրական («գրչագրական») տարբերակները ըստ գրաբարի համակարգի միօրինականացնելն է, այնուամենայնիւ դրանցում անպայման նկատելի է յիշեալ տարբերակներին վերաբերող լեզուական այս կամ այն որակը: Այլ հարց է, թէ որքանով է արդարացւում միջնադարեան, նոյնիսկ յետագայ ժամանակների հեղինակային բնագրերի լեզուին յատուկ տարբերութիւնների միօրինականացումը հին գրական հայերէնի հէնքի վրա. դրանով բոլոր դէպքերում խաթարւում է հեղինակային լեզուի ինքնութիւնը, որը շատ կարեւոր է առհասարակ հայերէնի տարբեր շրջանների բառապաշարի եւ միւս իրողութիւնների փաստացի (in situ) քննութեան եւ գնահատութեան համար:

¹⁴ Այնքան էլ տեղին չէ այդ շրջանի գրաբարով յայտնի մատենագրութիւնը շարունակաբար որակել «Արծաթէ դարի», որը գիտութեան մէջ վաղուց մերժուել է (տե՛ս Մատենագիրք հայոց, հտ. ԻԱ., էջ 46):

Շնորհալու աստուածաբանական-եկեղեցական գործերը գրուած են լեզուական այդ տարբերակով, իր ժամանակին եկեղեցական-սրբախօսական միջավայրում գործածուող գրաբարով, որը թեպէտ արմատապէս հին է, սակայն շատ կողմերով նոր է եւ յագեցած է միջին հայերէնի մտածողութեամբ:

Խնդրայարոյց է յիշեալ երկու տարբերակների՝ խօսակցական («կիլիկեան») հայերէն, ժամանակի բարբառ, յստակ սահմանազատման հարցը, որը ենթադրում է քննութեան առաւել մանրամասնութիւն եւ ճշգրտութիւն: Այդ տարբերակներին բնորոշ լեզուական իրողութիւններ գտնում ենք Շնորհալու միւս կարգի երկերում (պոէմներ, հանելուկներ եւ այլն): Մասնաւորապէս հանելուկների լեզուն գրաբար չէ, ժամանակի խօսակցական լեզուն է՝ գործածուած յատուկ նպատակադրմամբ (ընկալելի լինել լայն հանրութեանը, ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ «ի գինարբուս եւ ի հարսանիս», տէ՛ս «Մատենագիրք հայոց», հտ. ԻԱ., էջ 142)¹⁵:

Այնքան էլ դիւրին չէ «կիլիկեան հայերէն» ըմբռնման տեսական-լեզուագիտական մեկնաբանութիւնը, մանաւանդ այն դէպքում, երբ գրաւոր նիւթի վերլուծութիւնն առնչում է նաեւ լեզուն կրողների էթնիկական տեղաշարժներին, ընդ որում՝ ոչ միաժամանակեայ, այլ անընդհատ ժամանակի մէջ, ինչպէս նաեւ հարեւան եւ միատեղ գոյակցող տարբեր լեզուների կրողների համատեղութեան հարկադրուած պայմաններում: Այս խնդիրը չափազանց «նուրբ» է, ուստի ենթադրում է լուծման հետեւողական, առաւել մանրամասն իմացութիւն եւ ըստ այդմ՝ քննութիւն¹⁶:

Բարբառային տարրերի հարցը սահմանափակում է ոչ թէ առանձին՝ այս կամ այն երկի լեզու լինելու, այլ առհասարակ ոչ աստուածաբանական- սրբախօսական աշխատութիւնների մէջ (հանելուկներ եւ այլն) առկայության հանգամանքով:

3. ԱՆԳՐԱԴԱՐՁ ՇՆՈՐՀԱՆՈՒ ԼԵԶՈՒԻ

ՈՁ ԳՐԱԿԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՆ

Ոչ գրական իրողութիւններ ենք համարում լեզուական այն տարրերը (բառեր, բառաձեւեր, բառերի կապակցութիւններ, նոյնիսկ շարահիւ-

¹⁵ Տէ՛ս նաեւ Ա. ՄԱՅԱԿԱՆԵԱՆ, Վ. ՍԱՖԱՐԵԱՆ, Շնորհալու խրատամանկավարժական ոտանաւորները եւ հանելուկները, «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 1984, 1, էջ 166–174:

¹⁶ Այդ եզրոյթը լեզուաբանական գրականութեան մէջ է ներառուել նախկինում: Այն ներկայումս չի կարելի համարել ընդունելի՝ ոչ ստոյգ եւ ոչ ամբողջական լինելու պատճառով:

սական կառույցներ, ռճական միջոցների գործածություն եւ այլն), որոնք տարբեր են ոչ միայն հին կամ դասական, այլեւ հետագայ շրջանի հիմնական գրական լեզուի («գրաբարի») կանոնակարգի համեմատութեամբ:

Դրանք, ինչպէս արդեն նշել ենք, հիմնականում երկու կարգի են՝ ընդհանուր (կամ մասնակիօրէն ընդհանուր) խօսակցական լեզուից եւ ժամանակի կրիկեան միջավայրում, նաեւ բնօրրանում գործառուղ բարբառներից հեղինակային լեզուին անցած իրողութիւններ:

Ստորեւ սեղմ վերլուծութեամբ կանդրադառնանք Շնորհալու լեզուի նման իրողութիւններին՝ «Հանելուկներ»-ից քաղուած օրինակներով՝ փորձելով դրանք բերել խմբաւորմամբ: Այդ տարբերութիւններն այս դէպքում նոյնպէս, բնականաբար, բերում ենք հին գրական հայերէնի, իբրեւ համօրինակ լեզուի, համեմատութեամբ:

«Հանելուկներ»-ի քննական բնագրերը ձեռագրերի բաղդատութեամբ ժամանակին կազմել է Ա. Մնացականեանը, որն ըստ աւանդական բնագրագիտական չափանիշների՝ դուրս է բերել տարբեր գրչութիւնների մէջ ամէնից հաւանական կամ ամենից իրական համարուողը¹⁷: Ա. Մնացականյանը նշում է, որ «...հայ գրականութեան աշխարհականացման ամենացայտուն արտայայտութիւններից մէկը, իրո՞ք, Ներսէս Շնորհալու հանելուկներն են: Նա գրեց աւելի մեծ թուով հանելուկներ, քան միւս (իմա՛ն խորհրդող.—Վ. Հ.) բոլոր հեղինակները միասին վերցրած: Երեւոյթի ուժը, սակայն, սոսկ քանակի մէջ չէ, այլ գաղափարական բովանդակութեան, ստեղծագործական հնարանքների, ինչպէս նաեւ ժողովրդական հանելուկների լիարժէք օգտագործման՝ թէ՛ ձեւի, թէ՛ բովանդակութեան առումով»¹⁸:

Հիրաւի, «Հանելուկներ»-ի լեզուն բաւականին խառն է, նրանում հանդիպում են ոչ միայն հնչիւնական, այլեւ բառային եւ քերականական տարբեր, այն է՝ գրաբարին ոչ բնորոշ միաւորներ. օրինակ՝ հետեւեալ հանելուկի մէջ միաժամանակ գործածուած են քերականական կու մասնիկը, աշխարհաբարի բացառականի -ից մասնիկը, կրաւորականի վ ցուցիչը, նաեւ բառերի բարբառային ձեւեր. «Տէս, թէ յուսկի՛ց ինք ժողովի, / Զեղ բամբակ, բուրդ հայնց կու դիզվի, / Եւ ինք կու գոռա պէս առիւծի, / Եւ ի ժամէցն իւր հուր կու թափի», էջ 1255):

¹⁷ Տէս «Մատենագիրք հայոց», հտ. ԻԱ., էջ 1217–1323:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 1219:

Ի դէպ՝ նկատենք, որ քննական բնագրի հիման վրայ կատարուող լեզուական ամէն մի քննութիւն ինչ-որ չափով պայմանական է, քանի որ բուն ինքնագիր (իմա՝ հեղինակի) ձեռագիր-բնագիրը չէ, որ ներկայանում է, այլ՝ համեմատականը: Նիւթի հաւաստիութեան շեմի առումով, ինչ խօսք, նախընտրելին պէտք է լինէր ինքնագիր-բնագիրը, իսկ դա ժամանակի մէջ դժուար է պատկերացնել:

Նշենք լեզուի տարբեր մակարդակի իրողութիւնների մի քանի օրինակներ:

ա) Հնչիւնական տարբերութիւններ: Անդալատ (փխ. իւ-ով եւ թ-ով), պոնդոկ (փխ. ա-ով) («Պոնդոկ մի մեծ կայր յաշխարհի», էջ 1255, ունի նաեւ պանդոկ ձեւը, էջ 1256). գուն (փխ. ոյ-ով. «Յամէն գուններն համացեղ», էջ 1257), կարսով («կարասով» (ա-ի սղում. «Անթիւ ունի կարսով գինի», էջ 1258). շափեղապէս (փխ. իւ-ով. «Շափեղապէս կայ ու փայլայ», էջ 1259):

բ) Բառային տարբերութիւններ: Նման տարբերութիւններ ենք համարում այն բառերը, որոնք պայմանականօրէն կարող են նոր լինել, եթէ ընդունենք, որ վկայուած չեն գրաբարի ամենամեծ՝ «Նոր հայկագեան բառարան»-ում. շափեղապէս շափիւղայի նման՝ ձեւով («Շափեղապէս կայ ու փայլայ», էջ 1259). թագաւորացեղ «ազնուածին» («Կու գայ մանուկ գեղեցկագեղ, / Արդարամիտ, թագաւորացեղ», էջ 1257). խայտոտուն «գոյնզգոյն» («Ելնէր երթայր կաղ-կաղ ի տուն, / Ոչխար եւ արծառ իւր՝ խայտոտուն», էջ 1262):

Հանդիպում են նաեւ փոխառեալ բառեր, թէզ «արագ, անմիջապէս» («Թէզ մտանէր տանէ ի տուն», էջ 1257). սինաւ («Թագուոր մի կայր, աշուին էր խաժ, / Ժամ մի՝ ժանի ունէր ու բաշ, / Սինաւ ունէր ինչուի Մարաշ», էջ 1266):

Բառակազմական -իկ փոքրացուցիչ-փաղաքշական մասնիկի գործածութիւն. «Կայր թագաւոր մի աղփատիկ / Եւ էր քահանայ խիստ սպրկիկ, / Ծնաւղք չունէր եւ ոչ մէկ ոքիկ, / Ի լեառն կայր մերկ ու բոբիկ» (էջ 1260):

գ) Քերականական տարբերութիւններ: Այդպիսին է բայի խոնարհման, գոյականի հոլովման ձեւերի գործածութիւնը. պիտէի «պիտի լինէի» («Գերիս յիւր մէջն պիտէի», էջ 1253), աղջիկներ («Ժւր աղջիկներն հարբեցան», էջ 1261). ջահերն («Ջահերն անձէթ զլոյսն տան», էջ 1254), «խմեց, հատոյց զշուրն ի գետէն, / Զիւն եւ իշուն արար նա քէն, / Հնձեց, վերուց զխոտն ի դաշտէն» (էջ 1258). «Կոյս մի կայր՝ աղուոր աչեր, / Ունէր կար-

միր բարակ շրթեր, / Զողջ գիշերուն ածէր գրկէր, / Վաղն բարով ելնէր ի վեր» (էջ 1267):

դ) Նշենք նաեւ այն, որ հանելուկներում մեծապէս գործածական են, այսպէս կոչուած, միջինհայերէնեան բառեր (բառաձեւեր), որոնք նախկինում ուշադրութեան են առնուել համապատասխան աշխատութիւններում. հայնց («Հայնց զեղ զհուր կայ ի վառման», էջ 1258. «Զլեղին արբին հայնց, ինչ շաքար», էջ 1262). զեղ «զերդ» («Զեղ զլուսին էր նազելի», էջ 1262. «Զեղ զաւազակ զինք կապեցին», էջ 1269 ունի նաեւ զերդ, էջ 1266), հայնչաբ «քանի դեռ. մինչդեռ» («Հանչաբ մանուկ էր ու իշխան», էջ 1266. «Հանչաբ փոքրիկ զերդ զթզուկ», էջ 1266) եւ այլն:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Միջին գրական հայերէնի իւրայատկութիւնները հիմք են հանդիսանում աւելի ստոյգ պարբերացման համար՝ փաստական ամբողջ նիւթի վրայ հիմնուած լայն քննութեան պայմաններում:

2. Ներսէս Շնորհալու գրական ժառանգութեան լեզուն միատարր չէ, ինչ կարելի է ասել առհասարակ այդ շրջանի հայերէնի վերաբերեալ, որը յատկանշուում է երեք տարբերակով՝ միջին շրջանի գրաբար, ժողովրդախօսակցական լեզու եւ բարբառներ:

3. Լեզուական նման տարբերակուածութիւնը հետեւանք է ինչպէս արտաքին հանգամանքների, այնպէս էլ հանրութեան հաղորդակցական հնարաւորութիւնների:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Ներսէս Շնորհալին միջնադարի հայ մեծ հոգեւորական, միջին գրական հայերէնի բնոյթը, միջին հայերէնի պատմութեան նոր պարբերացում, լեզուի տարբերակուածութիւն եւ հեղինակային լեզուի տարբերակային դրսեւորում. գրաբարի նոր որակի գործադրում, միջին շրջանի խօսակցական եւ բարբառային ներթափանցումներ:

РЕЗЮМЕ

Среднеармянский язык (XII–XVI вв.) известен своими многочисленными и разнообразными литературными памятниками. Изучению их языка ранее были посвящены различные работы, которые не охватывают всего материала этих произведений. Поэтому необходимо предпринять новые исследования и, соответственно, сделать новую периодизацию истории языка. Нерсес Шнорали видный представитель этого периода в истории армянской письменности, литературное наследие которого дает широкие возможности для более нового изучения среднеармянского языка. Сочинения Шнорали написаны на трех вариантах армянского языка среднего периода: грабаре среднего периода, следующем за древним литературным армянским (грабар), разговорном языке (народный) и диалектах того времени. В статье эти варианты представлены с некоторыми примерами, дающими представление о языке этих произведений.

SUMMARY

The Middle Armenian language (12th–16th centuries) is known for its numerous and diverse literary monuments. Various works have been previously devoted to the study of their language, which do not cover all the material of these monuments. Therefore, it is necessary to undertake new studies and accordingly make a new periodization of the history of the language.

Nerses the Graceful is a prominent representative of this period, whose literary heritage provides ample opportunities for a more extensive examination of the Middle Armenian language.

The songs of Nerses the Graceful are written in three variants of the Armenian language of the middle period: the Classical Armenian of the middle period following the ancient Classical Armenian, the (vernacular) language and dialects of the time.

The article presents these variants with examples that give an idea of the language of these works.

